

Rafał ŁATKA

Biuro Badań Historycznych IPN

rafal.latka@ipn.gov.pl

PRYMAS STEFAN WYSZYŃSKI WOBEC POZORNEJ NORMALIZACJI RELACJI PAŃSTWO–KOŚCIÓŁ PIERWSZYCH LAT RZĄDÓW EDWARDA GIERKA (1971-1974)¹

ABSTRACT Primate Stefan Wyszyński's Attitude towards the Apparent Normalization of State-church Relations in the First Years of Edward Gierek's Rule (1971-1974)

The article describes primate Wyszyński's view on the political situation in the Polish People's Republic during the period of 1971-1974. It contains his attitude to the political system, communist ideology, and negotiations between the Holy See and the government of the Polish People's Republic. Primate Wyszyński was a political visionary, who had a very realistic view on the political situation in Poland. It was visible in his relation to the normalization, which the authorities declared in the first part of Edward Gierek's decade.

Key words: primate Stefan Wyszyński, Catholic Church, authorities, normalization

¹ Moja analiza opierać się będzie na niedostępnych wcześniej dokumentach kościelnych pochodzących ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego Warszawskiego i Archiwum Archidiecezjalnego Gnieźnieńskiego, do których dostęp otrzymałem na podstawie decyzji kardynała Kazimierza Nycza z 14 kwietnia 2016 r.

WPROWADZENIE

W grudniu 1970 r. na polskim Wybrzeżu doszło do tragicznych wydarzeń, których jednym z efektów była zmiana na szczytach władz PRL². Kościół katolicki na czele z kardynałem Stefanem Wyszyńskim wiązał pewne nadzieje na korekty polityki władz związane z upadkiem rządów Władysława Gomułki. Episkopat liczył nie tylko na istotną zmianę w zakresie relacji państwo–Kościół, związaną z postulowaną przez władze normalizacją stosunków wzajemnych, ale również na większe upodmiotowienie społeczeństwa. Te oczekiwania pokrywały się w istotny sposób z oczekiwaniami Polaków. Prymas szybko zdał sobie jednak sprawę, że władze pozorują tylko dobrą wolę i nie mają zamiaru godzić się na dalej idące ustępstwa wobec Kościoła i społeczeństwa³.

W swojej analizie przedstawię spojrzenie kardynała Wyszyńskiego na pierwsze miesiące rządów nowych władz PRL, omówię jego stosunek do postulowanej przez władze normalizacji relacji wzajemnych i jej zakresu, metodyki działania władz na linii rząd – Stolica Apostolska – Episkopat oraz spojrzenie na rzeczywistość polityczną pierwszych lat epoki Edwarda Gierka. Na temat stosunku prymasa do wydarzeń, które miały miejsce w grudniu 1970 r. na polskim Wybrzeżu, wiele już napisano (i nie ma potrzeby powtarzać w tym miejscu znanych już ustaleń)⁴, mniejszą uwagę obdarzając stosunek

² Na ten temat zob. szerzej: *Tajne dokumenty: Grudzień 1970 r.*, oprac. P. Domański, Londyn 1991; B. Daniłowska, *Grudzień 1970 r. na Wybrzeżu Gdańskim. Przyczyny, przebieg, reperkusje*, Pelpin 2000; *Grudzień 1970 r. w dokumentach MSW*, oprac. J. Eisler, Warszawa 2000; „*Intelektualiści polscy milczą zupełnie*”. *Grudzień 1970 – styczeń 1971*, red. S. Ligarski, Szczecin 2010; J. Eisler, *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2012; M. Paziewski, *Grudzień 1970 r. w Szczecinie*, Gdańsk 2013.

³ Na temat relacji państwo–Kościół w latach 70. powstała już dość obszerna literatura, brakuje jednakże całościowej monografii. Wśród najważniejszych prac należy wspomnieć o: A. Dudek, *Lawirowanie. Ekipa Gierka wobec Kościoła katolickiego (1971-1978)*, „Więź” 1997, nr 7, s. 125-152; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003, s. 293-418; K. Pawlicka, *Polityka władz wobec Kościoła katolickiego (grudzień 1970 – październik 1978)*, Warszawa 2004; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2006, s. 277-349; K. Maniewska, *Kościół katolicki w Bydgoszczy wobec prób laicyzacji i dezintegracji społeczeństwa w okresie rządów Edwarda Gierka (1970-1980)*, Warszawa 2007; R. Gryz, *Miedzy liberalizacją a dezintegracją. Stosunki państwo–Kościół w latach siedemdziesiątych*, [w:] *Stosunki państwo–Kościół w Polsce w latach 1944-2010. Studia i materiały*, red. R. Łatka, Kraków 2013, s. 73-92; tenże, *Kierunki polityki wyznaniowej w dekadzie Gierka*, [w:] *Priorytety polityki wyznaniowej władz Polski „ludowej”*, red. R. Łatka, „Glaukopis” 2015, nr 33, s. 286-306. Zob. również: *Plany pracy Departamentu IV MSW na lata 1972-1979*, oprac. M. Bieleśko, A. Piekarska, P. Tomasik, C. Wilanowski, Warszawa 2007. Por. z dokumentacją UdsW z tego okresu, A. Friszke, *PRL wobec Kościoła. Akta 1970-1978*, Warszawa 2010.

⁴ J. Eisler, *Hierarchowie Kościoła katolickiego wobec kryzysów politycznych 1956, 1968 i 1970 r.*, [w:] *Społeczeństwo–państwo–Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin, 15-16 VI 2000*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2001, s. 37-42; Z. Zieliński, *Kościół w kręgu rzeczywistości politycznej*, Lublin 2003; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 280-286; *Grudzień 1970 roku w oczach Episkopatu Polski. Protokół z posiedzenia Rady Głównej Episkopatu, Warszawa 29 grudnia 1970 r.*, oprac. J. Eisler, J. Żaryn, „Polska 1944/45-1989. Studia i Materiały” 2006, t. 7, s. 307-357; J. Zabłocki, *Prymas Wyszyński wobec wydarzeń grudniowych 1970 roku i ich konsekwencji*, „Studia Prymasowskie” 2009, t. 3, s. 273-292; *Czy prymasa Wyszyńskiego można określać mianem realisty*

kardynała Wyszyńskiego do codziennego funkcjonowania systemu politycznego PRL na początku lat 70.⁵

PIERWSZE MIESIĄCE

Pierwszy sygnał o zmianie nastawienia władz do Kościoła pojawił się przy okazji *expo-sé* premiera nowego rządu 23 grudnia 1970 r. Piotr Jaroszewicz powiedział: *Dążąc do umocnienia w ramach Frontu Jedności Narodu współdziałania wszystkich obywateli wierzących i niewierzących, zmierzać będziemy do pełnej normalizacji stosunków między państwem a Kościołem, oczekując zarazem, że wysiłki rządu spotkają się z właściwym zrozumieniem w duchownych i świeckich środowiskach katolickich*⁶. Odejście od polityki poprzedników, kryjące się pod hasłem „normalizacji”, sygnalizowane w owym przemówieniu, w wielu dokumentach partyjnych i w prasie, było jednak tylko częściowe i w znacznej mierze pozorowane, zaś same priorytety władz nie zmieniły się⁷. Nie zamierzano bowiem rezygnować z takich działań jak aktywność aparatu represji, która w pewnych obszarach, takich jak przede wszystkim dezintegracja, nawet wzrosła, walka z obecnością Kościoła w sferze publicznej i laicyzacja, przede wszystkim młodzieży⁸.

Episkopat na czele z kardynałem Wyszyńskim bacznie obserwował pierwsze miesiące działalności nowych władz PRL⁹. Prymas od samego początku jednak nakazywał zachować umiar i ostrożność oraz nie nastawiać się zbyt optymistycznie co do zakresu zmian w polityce elit partyjnych (zalecał umiarkowany optymizm). Zabrał głos w tej sprawie

politycznego?, [w:] *Realizm polityczny*, red. R. Łatka, „Politeja” 2013, nr 25, s. 204-208; P. Skibiński, *Prymas Stefan Wyszyński a wydarzenia grudnia 1970 roku*, [w:] *Stefan Wyszyński wobec oporu społecznego i opozycji 1945-1981*, red. E. Czaczkowska, Warszawa 2018, s. 157-176.

⁵ Najwięcej na ten temat pisała: E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.

⁶ „Trybuna Ludu”, 24 XII 1970; E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 616-617.

⁷ *Aktualne problemy normalizacji stosunków pomiędzy Państwem a Kościołem*, Wydział Administracyjny KC PZPR, 12 I 1971, [w:] P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1971*, Warszawa 2007, s. 24-30. Zob. także: M.B. Stępień, *Kościół i naród jako wartości fundamentalne*, [w:] *Prymas Tysiąclecia w komunistycznym państwie*, red. Z. Zieliński, Radom 2003, s. 25; A. Dudek, *Prymas Stefan Wyszyński wobec władz komunistycznych w latach 1956-1978*, [w:] *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński – świadek Ewangelii i tradycji narodowych. Materiały sesji naukowej w Wyższym Seminarium Duchownym w Kielcach 19 maja 2001 r.*, Kielce 2001, s. 49-52; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 281-295. A. Friszke, *Wstęp*, [w:] *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu ds. Wyznań 1970-1978*, s. 7-71.

⁸ Archiwum Narodowe w Krakowie, 29/2382/640 KK PZPR Wydział Pracy Ideowo-Wychowawczej. Instrukcje, wytyczne i pisma okólne KC PZPR 1975-1977, k. 363-373. Niektóre problemy stosunków pomiędzy państwem a Kościołem, II 1976; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 295-296; R. Gryz, *Między liberalizacją a...*, s. 73-76.

⁹ Aktywność Episkopatu była obserwowana nie tylko przez władze PRL, ale również przez ośrodki polskiej emigracji i Stolicę Apostolską. Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Sekretariat Prymasa Polski (dalej: AAW, SPP) 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 21. Wypisy z audycji Radia „Wolna Europa” 3 III 1971; tamże, k. 24. Wypisy z „Dziennika Watykańskiego” 14 III 1971. Krytycznie do działań polskich biskupów nastawiona była paryska „Kultura”. Na ten temat zob. szerzej: *Kościół na lamach „Kultury” 1946-2000*, oprac. A. Dostatni, Paryż 2015.

na posiedzeniu Rady Głównej Episkopatu 26 stycznia 1971 r., formułując swego rodzaju tezy programowe związane ze stosunkiem Kościoła do działań nowej ekipy rządowej. Podkreślił wyraźnie: *Nie myślimy, że te ukłony w stronę Kościoła pochodzą z czystej intencji, bo sytuacja raczej zmusza do realnego myślenia. [...] 25 lat zmagania. Doświadczenia tych zmagających uczą nas rozważli, oględności, spokoju i umiarkowanej nadziei. Kościół widział wiele i wiele przeżył. Zdajemy sobie sprawę, że nie ma Chrystusowego Kościoła bez ofiary, bez krzyża i męki, ale nie ma też bez nadziei i zmartwychwstania. Oto droga, jakiej zapragnął Chrystus dla Kościoła w Polsce. Jesteśmy jeszcze w okresie wielkich zmagających. Robotnicy odczuli swoją pozycję i podjęli postulaty. Władze nadal certują się z robotnikami i pędzą ich do pracy. Nadal człowiek się nie liczy, liczy się produkcja, która jest bożkiem systemu. Tracimy miliardy na skutek biologicznego wyniszczenia sił organizmów robotników. Nie możemy być na to obojętni. Kościół musi odświeżać autentyzm Ewangelii. Kościół inkorporowany w Naród musi z Narodem cierpieć i stawać w jego obronie. Nie wolno nam w tej chwili myśleć o sprawach poprawienia kościelnej administracji i o własnych udrękach. Dola ludu Bożego, poprawa bytu robotników, to nasza pierwszoplanowa sprawa. Taki charakter uwrażliwienia na sprawy i mękę ludzi powinien dominować na posiedzeniach Rady Głównej i Konferencji Plenarnej Episkopatu*¹⁰. W dalszej części swojego referatu kardynał Wyszyński wskazywał, że biskupi powinni być ostrożni i nie spieszyć się z realizacją własnych kościelnych postulatów, by – jak to ujął – *nie włączono nas do mafii klerykalno-partyjnej*¹¹. Podkreślał ponadto, że Kościół nie wychodzi z pozycji „koncesji”, tylko „krzywdy”, gdyż domaga się jedynie respektowania jego suwerennych praw.

Prymas postulował w czasie wspomnianego posiedzenia również konkretną wizję działania Kościoła: *Musimy jako Biskupi w oparciu o dostępne nam środki duszpasterskie uratować wolność Narodu i Kościoła. Będzie wiele zależało od sposobu prowadzenia naszych spraw. Społeczeństwo jest nieufne i z rezerwą odnosi się do zmian. My biskupi nie możemy poddawać się emocjom. Musimy trzeźwo myśleć i w oparciu o doświadczenie Kościoła patrzeć na sprawy. [...] działać bardzo rozważnie, by nie dać pretekstu do twierdzeń, w razie czego, że nieustępliwa postawa Episkopatu przyczyniła się do interwencji. Jesteśmy dziećmi tego Narodu i troska o naród, o jego bezpieczeństwo oraz integralność nie jest nam obca. Obecnie, choć ograniczoną, ale mamy jakąś suwerenność i musimy jej bronić*¹². Ostatnie zdanie z przytoczonej wypowiedzi wynikało z faktu, że kardynał Wyszyński obawiał się interwencji sowieckiej, jeśli sytuacja wymknęłaby się spod kontroli władz PRL¹³.

¹⁰ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 4-5. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 26 I 1971. Zob. także: *Protokół z posiedzenia Zespołu KC ds. Wyznaniowych [polityki wyznaniowej] w dniu 24 maja 1971 r.*, [w:] *Tajne dokumenty państwo-Kościół 1960-1980*, Londyn 1996, s. 351-356. *Główne zasady ewentualnych rozmów Państwo-Kościół przedstawione przez kard. Wyszyńskiego Radzie Główniej*, [w:] P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1971...*, s. 32-33.

¹¹ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 8. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 26 I 1971.

¹² Tamże, k. 11.

¹³ Na ten temat zob. szerzej: E. Czackowska, *Prymas Wyszyński...*, s. 612-616. Prymas najwięcej na ten temat mówił w czasie grudniowego posiedzenia Rady Głównej. Niemniej jednak wracał do tej kwestii również później. Na omawianym wyżej posiedzeniu ze stycznia 1971 r. kard. Wyszyński wnikliwie zauważał, że niebezpieczeństwo interwencji jest rzeczywiste, gdyż Polska przez Związek Sowiecki

3 marca doszło do spotkania prymasa z premierem Piotrem Jaroszewiczem. Efekty tej rozmowy kardynał Wyszyński przedstawił na forum Rady Głównej dzień później. Generalnie wyrażał zadowolenie ze spotkania, choć dostrzegał polityczne uwarunkowanie swojego rozmówcy, szczególnie w zakresie uzależnienia od Związku Sowieckiego¹⁴. Szybko się jednak okazało, że z punktu widzenia prymasa spotkanie „na szczycie” nie przyniosło żadnych poważniejszych efektów, jeśli chodzi o postulaty polskiego Kościoła¹⁵. Za ledwie miesiąc później pojawiła się koncepcja, żeby zorganizować kolejne spotkanie na najwyższym szczeblu. Kardynał Wyszyński, podchodząc do sprawy realistycznie, odrzucił jednak taki pomysł, uważając, że kolejna rozmowa z premierem nie ma sensu, jeśli pierwsza nie przyniosła żadnych wymiernych rezultatów. Wskazywał ponadto, iż nieufność w deklaracje rządowe w społeczeństwie znacząco wzrosła, w związku z czym nie należy podejmować pochopnych i niepopularnych społecznie działań (a za takie uważał spotkania biskupów z rozmówcami partyjnymi wysokiego szczebla)¹⁶. Prymas poza tym był przekonany, że zbyt częste spotkania z dygnitarzami partyjnymi prowadzą społeczeństwo do mylnego przekonania, że stosunki państwo–Kościół są lepsze niż w rzeczywistości¹⁷.

W połowie kwietnia kardynał Wyszyński postanowił, że należy wzmocnić naciski na władze w celu uzyskania realizacji postulatów kościelnych: *Czekaliśmy dotąd cierpliwie, aż Rząd upora się z problemami świata pracy. Dziś już czas, żebyśmy postavili sprawy kategoryczniej. Zakres naszych postulatów musimy poszerzyć i musimy być gotowi na każdą ewentualność*¹⁸. Takie działanie było w przekonaniu prymasa tym bardziej konieczne, że wraz z biegiem czasu rządzący tracili zainteresowanie „normalizacją”, zajmując się kwestią ustabilizowania własnej władzy i sprawami wewnętrznymi w PZPR, takimi jak kolejny zjazd partii¹⁹.

traktowana jest jako pomost do Niemiec i Sowietów będą chcieli sobie ów „pomost” zabezpieczyć na wypadek konfliktu. AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 14. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 26 I 1971. Wspomnianemu zagrożeniu prymas jeszcze więcej uwagi poświęcał w czasie „karnawału »Solidarność«”. P. Raina, *Kardynał Wyszyński i Solidarność*, Warszawa 2005; R. Łatka, „*Bronić Solidarność przed wkraczaniem na tereny polityczne*”. Prymas Stefan Wyszyński wobec Solidarności, [w:] *Stefan Wyszyński wobec oporu...*, s. 77-102; tenże, *Prymas Stefan Wyszyński wobec zagrożenia interwencją sowiecką 1980-1981*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, t. 1, s. 145-164.

¹⁴ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 26-27. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 4 III 1971; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 289-290.

¹⁵ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 289-290. Władze nie zwróciły nawet zarekwirowanych w 1963 r. książek kard. Wyszyńskiego przysłanych z Francji. P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1971...*, s. 53. Prymas ostrzegał, żeby nie poddawać się złudzeniom na temat tzw. normalizacji. AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 145. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 7 VI 1971.

¹⁶ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 79. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 19 IV 1971.

¹⁷ Tamże, k. 76.

¹⁸ Tamże, k. 75.

¹⁹ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 184. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 1 XI 1971; AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1971, zapis z 20 XI 1971.

NORMALIZACJA RELACJI PAŃSTWO-KOŚCIOŁ Z PERSPEKTYWY PRYMASA POLSKI

Kardynał Wyszyński uważał, że by realnie mówić o normalizacji relacji państwo-Kościół, władze powinny spełnić wiele konkretnych, od lat zgłaszanych przez biskupów postulatów²⁰. Wśród nich na pierwszy plan wysuwały się takie kwestie jak: uregulowanie własności kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych, likwidacja lub też znaczące zmniejszenie zakresu działania Urzędu ds. Wyznań, realizacja pozwoleń na budownictwo sakralne, zniesienie służby wojskowej alumnów, reaktywacja Komisji Wspólnej przedstawicieli rządu i Episkopatu Polski, uregulowanie osobowości prawnej Kościoła czy rezygnacja z działań ateizacyjnych i laicyzacji społeczeństwa²¹. Wspomniane kwestie kardynał Wyszyński konsekwentnie przedstawiał dygnitarzom partyjnym w bezpośredni sposób (w czasie spotkania z premierem Jaroszewiczem) czy też za pośrednictwem sekretarza Episkopatu bp. Bronisława Dąbrowskiego²².

Nie oznacza to jednak, że prymas miał złudzenia co do postawy dygnitarzy partyjnych. Trafnie odczytał on powody, dla których władze chciały wykorzystać postulowaną przez siebie „normalizację” relacji z Kościołem: *Podkreślają moralną pozycję Kościoła. Chcą społeczeństwo umoralniać, bo argumenty ekonomiczne jeszcze są nikłe. Nie mogą się posłużyć argumentami ekonomicznymi, szukają moralnych. Ponieważ społeczeństwo nie wierzy ich umoralniającym argumentom, dlatego chcieliby się posłużyć nami. Gdyby byli psychologami, to wiedzieliby, że jeżeli za słowami nie pójdą czyny, nie da się przełamać nieufności społeczeństwa. Należy ich o tym przekonać. Cieszymy się, trzeba im powiedzieć, że uderzyliście w te tony, ale to nie wystarczy. Jeżeli my razem z wami podejmiemy tę tematykę to i nam nie uwierzą... Ostatnia pozycja zaufania padnie*²³. Prymas miał również

²⁰ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 306-307; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 291-293; Przedstawienie aktualnych problemów tzw. normalizacji stosunków państwo-Kościół, opracowanych przez Wydział Administracyjny KC PZPR i przekazanych funkcjonariuszom SB, Warszawa 7 I 1972, [w:] *W służbie Boga i Polski. Komunistyczna bezpieka wobec Kardynała Stefana Wyszyńskiego*, oprac. J. Marecki, P. Nitecki, R. Szczypta-Szczęch, Kraków 2014, s. 509. Władze, zdaniem prymasa, nie powinny ograniczać się tylko do medialnego forsowania normalizacji, niezgodnie z tym, jak według polskich katolików powinna ona wyglądać. AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 146. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 7 VI 1971.

²¹ Zgodnie z przekonaniem żywionym przez Prymasa i bp. Dąbrowskiego, że bez załatwienia spornych spraw nie ma mowy o normalizacji stosunków. AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 62. Sprawozdanie bp. Bronisława Dąbrowskiego z rozmowy przeprowadzonej z dyr. Al. Skarżyńskim w Urzędzie ds. Wyznań w Warszawie, 15 IV 1971. Prymas jako sprawy do załatwienia z władzami w połowie 1971 r. wymieniał kwestie: budownictwa sakralnego, punktów katechetycznych, ksiąg inwentarzowych, służby alumnów w wojsku i przymusowej ateizacji. AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 157-158. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 22 VI 1971. Zob. także: J. Zabłocki, *Prymas Wyszyński wobec wydarzeń grudniowych...*, s. 284-287; E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 617-618.

²² P. Raina, *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła*, t. 1, 1970-1981, Warszawa 1995.

²³ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 157. Protokół Rady Głównej Episkopatu

świadomość, że jeśli chodzi o relacje państwo–Kościół, władze PRL podlegają naciskom z Moskwy. Podzielał pod tym względem opinię bp. Dąbrowskiego, że aparat partyjno-państwowy na polecenie sowieckiego patrona wytwarza napięcie w stosunkach z Kościołem w celu sprowokowania konfliktu²⁴.

Równocześnie jednak, przynajmniej przez cały 1971 i pierwszą połowę 1972 r., prymas wykazywał wobec władz dobrą wolę, uważając, że spory w terenie wynikają nie tyle z poleceń centrali, co raczej z braku umiejętności kontroli wojewódzkich struktur partyjnych²⁵. Jakiegokolwiek złudzenia co do dobrej woli władz stracił w marcu 1972 r. Wyraźnie świadczył o tym zapis z dziennika Pro Memoria, poczyniony w odniesieniu do „wyborów” do Sejmu. Warto go przytoczyć w całości, gdyż w precyzyjny sposób pokazuje, jak prymas oceniał propagowaną przez władzę „normalizację” w zakresie relacji państwo–Kościół:

Istotne powody, dlaczego ja nie głosuję, są następujące:

- 1/ *nie wierzę w szczerłość nowego kierunku politycznego Partii [sic!], która ratuje siebie, a nie Naród i gospodarkę państwową,*
- 2/ *dotychczas nie pociągnięto do odpowiedzialności zbrodniarzy, urządzających rzeź robotników nad Bałtykiem. W grudniu 1970 r. wszystko trzeba było zrobić, aby rzeź rychło ustała. Zwłaszcza wobec niebezpieczeństwa inwazji wojsk obcych – do akcji „uśmierzenia miatężników”. Dziś czas najwyższy, aby ci, co wydali rozkaz strzelania, byli pociągnięci do odpowiedzialności,*
- 3/ *urządzono znowu dwa rajdy milicyjne na Wiernych, broniących prawa do świątyń [...],*
- 4/ *budownictwo sakralne w Stolicy nie ruszyło naprzód,*
- 5/ *p. Premier odkłada ciągle umówioną w marcu ub. r. dalszą rozmowę „w szerszym zespole”.*
- 6/ *I wiele innych powodów – pozostaje prawdziwe [...]. Nie mogę zwodzić społeczeństwa²⁶.*

Prymas, a za nim pozostali członkowie Rady Głównej (poza bp. Tokarcukiem), byli zwolennikami wznowienia działalności Komisji Wspólnej, uważając, że może ona pomóc rozwiązać szereg konfliktowych spraw dotyczących stosunków państwo–Kościół²⁷.

Polski z 22 VI 1971. Tego typu spojrzenie prymas wykazywał również w późniejszych latach. Przykładowo w lutym 1972 r. na forum Rady Głównej zdecydowanie podkreślał: *Jesteśmy czujni. Nie można nas uważać za naiwnych, gdyż mamy trochę doświadczenia, a także i teoretycznych wiadomości. Złudzeń chyba nie mamy, mamy rozeznanie prawidłowe. Razem z biskupem Sekretarzem mówimy otwarcie i szczerze o naszym widzeniu sytuacji na odcinku Kościół–Państwo. Zdajemy sobie sprawę, że p. Kraśko stanowi niejako zderzak, by napięcie nie rosło. On wie, że nie mogą iść dalej, ale z Kościołem trzeba ostrożnie, tym bardziej, że po każdej rewolucji nieufność do partii rośnie. AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 50. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 8 II 1972. Por. AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 8 II 1972.*

²⁴ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 6 III 1972.

²⁵ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 176. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 24 IX 1971. Zob. także: Komunikat 125 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Jasna Góra 5 V 1971, [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000*, Poznań 2006, s. 104.

²⁶ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 19 III 1972.

²⁷ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 15-17. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 26 I 1971.

Ordynariusz przemyski zadeklarował w czasie styczniowego posiedzenia Rady, że w razie potrzeby jest gotów ustąpić z kościelnego składu członków Komisji. Zarówno prymas, jak i pozostali biskupi uznali, że nie byłoby to wskazane²⁸. Kardynał Wyszyński uważał jednak, że wznowienie Komisji Wspólnej ma sens tylko pod warunkiem, iż nie będzie ona wyglądała tak jak w czasach Zenona Kliszki, a będzie „instytucją odwoławczą” od postanowień Urzędu ds. Wyznań²⁹. Niecałe dwa miesiące później okazało się, że władze, mimo akcentowania przez prymasa potrzeby wznowienia prac Komisji, nie miały zamiaru się na to godzić. Analitycy partyjni uważali, że należy pozostać na wygodnym poziomie kontaktów Sekretariat Episkopatu – Urząd ds. Wyznań³⁰. Biskupi oceniali taki poziom relacji jako niewystarczający i świadczący o *braku zaangażowania się państwa w doprowadzenie do normalizacji*³¹. Władze traktowały zresztą obecność w Komisji bp. Tokarczuka jako wygodny pretekst do jej niewznawiania i w ten sposób początkowo przedstawiały tę sprawę Episkopatowi³².

Mimo zapowiedzi i zawieszenia na pewien czas poboru alumnów do wojska, nie zniesiono całkowicie służby wojskowej dla kleryków³³. Nie tylko nie miano zamiaru tego uczynić, ale zaostrzono również dyskryminacyjne metody działania wobec alumnów. Prymas polecał wziąć kleryków powołanych do wojska pod opiekę biskupów

²⁸ Tamże, k. 16.

²⁹ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 76. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 19 IV 1971.

³⁰ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 44. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 30 III 1971. Zob. także: K. Michalski, *Działalność Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski 1980-1989*, Warszawa 2012, s. 61-72.

³¹ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 44. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 30 III 1971; tamże, k. 65. Sprawozdanie bp. Bronisława Dąbrowskiego z rozmowy przeprowadzonej z dyr. Al. Skarżyńskim w Urzędzie ds. Wyznań w Warszawie, 15 IV 1971, g. 15-16.30.

³² A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 313-315. Na temat antykomunistycznej postawy bp. Tokarczuka zob. szerzej: I. Tokarczuk, *W starciu z totalitaryzmem. Rozmowy przeprowadził T. Fredro-Boniecki*, Paryż 1994; J. Żaryn, *Bp Ignacy Tokarczuk*, [w:] *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956-1989*, t. 2, Warszawa 2002, s. 337-339; „Studia Rzeszowskie” 2003, t. 10; S. Bober, *Persona non grata. Biskup Ignacy Tokarczuk i władze PRL*, Lublin 2005; tenże, *Krytyka PRL w kazaniach biskupa Ignacego Tokarczuka*, „Dzieje Najnowsze” 2006, nr 1, s. 123-140; A. Garbarz, *Działalność duszpastersko-społeczna arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, Rzeszów 2006; P. Chmielowiec, M. Krzysztosiński, *Abp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć wszystko na prawdzie*, [w:] *Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. J. Marecki, F. Musiał, Kraków 2007, s. 417-622; P. Chmielowiec, *Działania operacyjne Służby Bezpieczeństwa wobec biskupa Ignacego Tokarczuka i kurii biskupiej w Przemyslu*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009, s. 282-316; *Nie można zdradzić Ewangelii. Rozmowy z abp. Ignacym Tokarczukiem*, oprac. M. Krzysztosiński, Rzeszów–Kraków 2013; D. Iwaneczko, *Zmierzch dekady Gierka. Polska Południowo-Wschodnia 1975-1980*, Rzeszów 2016, s. 230-264.

³³ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 175-176. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 24 IX 1971; AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 18 I 1972. Na ten temat zob. szerzej: A. Lesiński, *Służba wojskowa kleryków w PRL 1959-1980*, Olsztyn 1995; A. Setlak, *Służba wojskowa alumnów WSD w PRL i jej ocena w wypowiedziach alumnów i kapłanów rezerwistów*, Olsztyn 2002; K. Pawlicka, *Polityka władz...*, s. 123-136; S. Gabański, *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza (1965-1967)*, oprac. J. Marecki, Kraków 2013.

i ciągle domagać się polepszanie ich warunków oraz zniesienia poboru³⁴. Zdecydował także o wysłaniu listu protestacyjnego do władz w tej sprawie³⁵. Nie przyniosło to jednak efektu, co więcej z biegiem czasu pobór zaczęto traktować jako poręczne narzędzie do polityki różnicowania biskupów według stopnia ich „lojalności” wobec Polski „ludowej”, zgodnie z przyjętym kryterium, że z diecezji tych bardziej uległych ordynariuszy powoływano mniej kleryków³⁶.

Analogicznie wyglądała sytuacja, jeśli chodzi o budownictwo sakralne. Władze wydawały niewiele pozwoleń, głównie dla tych biskupów diecezjalnych, których uważano za najmniej wrogich³⁷. Nie wydawano ich także na terenie dużych miast i nowo powstałych dzielnic oraz osiedli robotniczych, gdzie nie było – i zgodnie z założeniami komunistów miało w przyszłości nie być – żadnych świątyń³⁸. Prymas kwestię budownictwa kościołów traktował jako zagadnienie pierwszoplanowe i wiązał je w bezpośredni sposób z ewentualnym udziałem Kościoła w inicjatywach społecznych władz (takich jak np. proponowana partycypacja w sfinansowaniu Centrum Onkologii)³⁹: *Episkopat uważa, że każda inicjatywa władz państwowych w zakresie potrzeb społecznych, skierowana do Kościoła, jest nierozdzielnie połączona w odbiorze świadomości społecznej ze stosunkiem Państwa do budownictwa sakralnego. Im lepiej będzie realizowana sprawa budownictwa sakralnego, tym większe są szanse włączenia się Kościoła we współdziałanie na odcinku socjalno-bytowym, tzn. udzielania poparcia społecznym inicjatywom rządu*⁴⁰. Tego typu stanowisko kardynała Wyszyńskiego zabezpieczało Kościół przed wykorzystywaniem jego aktywności społecznej w propagandzie władz – sugerującej

³⁴ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 24. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 20 III 1973.

³⁵ Tamże, k. 25.

³⁶ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 335-339; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 317-320; A. Friszke, *Wstęp...*, s. 47-48.

³⁷ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 311-317. Wyraził to wprost K. Kąkol, kierownik UdsW: *liczba zezwoleń na budowę kościołów zależała od cenzurki, jaką wystawiali funkcjonariusze biskupowi lub proboszczowi. Nie sprawiający kłopotów mogli liczyć na bardziej przychylne traktowanie*, K. Kąkol, *Spowiedź „pogromcy” Kościoła*, Olsztyn 1994, s. 25. Zaniepokojenie negatywnym podejściem władz do budownictwa sakralnego wyrażono w Komunikacie z Konferencji Plenarnej w maju 1972 r. *Komunikat 130 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 5 V 1972*, [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski...*, s. 113. Na temat ograniczeń w budownictwie sakralnym w tym okresie zob. szerzej: A. Dudek, *Problem budownictwa sakralnego w stosunkach państwa z Kościołem rzymskokatolickim w Polsce w latach 1957-1970*, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 1, s. 31-46; R. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971-1980*, Kielce 2007; A. Sznajder, *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989*, Katowice 2016; R. Łatka, *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1975-1980*, [w:] *PRL na pochylni (1975-1980)*, red. M. Bukała, D. Iwaneczko, Rzeszów 2017, s. 705-708.

³⁸ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 47. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 8 II 1972.

³⁹ Tamże, k. 47-52.

⁴⁰ Tamże, k. 48; AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 8 II 1972. Należy pamiętać, że równocześnie Kościół silnie wspierał odbudowę Zamku Królewskiego w Warszawie, tamże, k. 48-49; AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 10 I 1972; tamże, zapis z 8 II 1972.

obywatelom, że Kościół współdziała z państwem. Kardynał Wyszyński uważał także, że władze ustępują tylko w momencie zdecydowania i nacisku: *tam gdzie postawa ludzi wierzących była zdecydowana, uzyskano parę zezwoleń w archidiecezji warszawskiej, np. w Warszawie lokalizacja w par. Matki Boskiej Częstochowskiej, kościół Opatrzności Bożej. Również Zbrosza Duża, Sulejówek, Klarysew – otrzymały zezwolenie na budowę*⁴¹. Jeszcze w 1972 r. prymas i inni członkowie Episkopatu mieli nadzieję, że interwencje podejmowane przez biskupów na poziomie władz wojewódzkich przyniosą efekty w postaci pozwoleń wydanych na budowę bądź remont kościołów⁴². Szybko, bo już kilka miesięcy później okazało się, jak mylne było to przekonanie. Czytelnym sygnałem była akcja przeprowadzona przez władze w Zbroszy Dużej, gdzie dokonano nie tylko rozbioru kaplicy, ale zabrano również tabernakulum z Najświętszym Sakramentem⁴³. Prymas określił działania aparatu represji mianem „najazdu zbrojnego”, a całą sytuację nazywał wprost zbrodnią⁴⁴. Zastanawiał się nawet, czy wydarzenia w Zbroszy Dużej nie były jakąś formą dywersji zwalczających się środowisk partyjnych, gdyż zbiegły się one w czasie ze zmianami w rządzie PRL⁴⁵.

Innym z przejawów, że polityka normalizacji i częściowych ustępstw kończy się w definitywny sposób, było najpierw roczne unikanie spotkania z prymasem przez premiera Jaroszewicza, a potem zaproszenie kardynała na rozmowę w stylu bardzo daleko odbiegającym od kurtuazji. Dygnitarz komunistyczny 7 kwietnia 1972 r. przekazał bowiem przez Aleksandra Skarżyńskiego informację, że premier byłby rad się spotkać jeszcze w tym samym dniu z kardynałem Wyszyńskim i zaprasza go na rozmowę. Reakcja prymasa była następująca: *Mam opory. Przede wszystkim ja czekałem na rozmowę z p. Premierem prawie rok. Następna rozmowa „w piątkę” – była przewidziana w kilka tygodni po pierwszej. P. Premier nigdy nie miał na to czasu – i dziś tak nagle! [...] Perswaduję Biskupowi, że nie wypadła, bym tak od razu, na zawołanie Pana Premiera, leciał do Rady Ministrów. Muszę liczyć się z rezonansem społecznym. Przecież na całym świecie, na wszystkich ustach, jest Zbrosza Duża. Właściwie „Biskup Warszawy” ma prawo być obrażony, gdyż jego „Pan jest znieważony w Najśw. Sakramencie”. Jest to atmosfera żałoby diecezjalnej. Trzeba więc to wytrzymać. Co powiedzą księża? „Jest znieważony i poleciał na pierwszy znak”. Partia może tak pomyśleć – „widocznie bardzo zależy im na spokoju, skoro*

⁴¹ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 180. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 29 X 1972. Na temat sprawy Zbroszy Dużej zob. szerzej: P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1972*, Warszawa 2004, s. 12-23, 30-32.

⁴² AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 171. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 4 IX 1972.

⁴³ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 29 III 1972; E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 619-621. Zob. szerzej: G. Łeszczynski, *Początki parafii w Zbroszy Dużej*, Warszawa 2007; M. Woźniak, Życie religijne, społeczne i polityczne w parafii Zbrosza Duża powiatu grójeckiego w latach 1974-2000, praca magisterska obroniona w IH UW w 2014 r., mps w zbiorach autora, s. 14-29.

⁴⁴ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 22 III 1972; tamże, zapis z 24 III 1972.

⁴⁵ Daleko idącą liberalizację polityki, jeśli chodzi o wydawanie pozwoleń na budownictwo sakralne, przyniósł dopiero 1976 r., zaś kluczową zmianę »Solidarności«, A. Friszke, *Wstęp...*, s. 46; A. Sznajder, *Budownictwo kościołów...*, s. 70-72; R. Łatka, *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980-1989*, Kraków 2016, s. 107-116.

tak szybko podchwycili wyciągniętą rękę”. Byłby to sukces Partii [sic!]. – Niewątpliwie zależy nam na spokoju, ale nie w takiej atmosferze⁴⁶. Z tego względu prymas zaproponował dwa alternatywne terminy: 10 i 11 kwietnia. Władze jednak nie chciały się zgodzić na przesunięcie spotkania. Wynikało to z faktu, iż Episkopat zdecydował się ogłosić stanowczy komunikat na temat wydarzeń w Zbroszy Dużej, stąd nacisk władz na termin 7 kwietnia, by spróbować prymasa przekonać, aby nie odczytywano z ambon wspomnianego dokumentu⁴⁷. Ostatecznie premier przesłał odpowiedź, w której oskarżał prymasa o utrudnianie porozumienia i lekceważenie jego zaproszenia, w związku z czym do rozmowy nie doszło⁴⁸.

Sukcesem Kościoła było uregulowanie własności kościelnej na Ziemiach Zachodnich⁴⁹ i zrezygnowanie przez władze z uciążliwego dla księży obowiązku prowadzenia księgi inwentarzowej, ale nie udało się załatwić większości pozostałych, ważnych dla Kościoła postulatów⁵⁰. Kardynał Wyszyński w czasie posiedzenia Rady Głównej w maju 1972 r. zauważył, że wpisywało się to w wyczerpywanie się *pogrudniowej odnowy*, i to nie tylko w sprawach relacji państwo–Kościół, ale również w znaczącym ograniczeniu reform gospodarczych⁵¹.

Prymas stałe domagał się od władz realizacji „normalizacji”, zgodnie z przekonaniem, że wolność religijna nie jest przywilejem, lecz *prawem podstawowym przyrodzonym*

⁴⁶ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 7 IV 1972. Zob. także: A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 292-293; E. Czackowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 618. Zob. także: AAW, SPP 04/260, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 27-28 VI 1972, k. 39-40. Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski z 27-28 VI 1972.

⁴⁷ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 7 IV 1972. Jak podkreślił bp Dąbrowski na koniec rozmowy z A. Skarżyńskim, z którym omawiał kwestię spotkania: *A więc wyszło szydło z worka. Panowie chcieli postawić Ks. Prymasa wobec sytuacji zaskakującej i nie szło o sprawę zasadniczą. Dyrektor usiłował się wycofać, ale już nie wyszło.* Tamże, zapis z 7 IV 1972.

⁴⁸ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 14 IV 1972; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 291-293.

⁴⁹ AAW, SPP 04/261, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 5 i 6 września 1972 r., k. 34. Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski z 5-6 IX 1972; List Episkopatu Polski o ustanowieniu stałej organizacji kościelnej na Ziemiach Odzyskanych, Wrocław 30 X 1972, [w:] *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-2000*, cz. I, red. P. Libera, A. Rybicki, S. Łacki, Marki 2003, s. 897-902; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1972...*, s. 194-195. Na ten temat zob. także: J. Żaryn, *Stolica Apostolska wobec Prymasa Wyszyńskiego (1948-1981)*, [w:] *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński...*, s. 58-72. Jak zauważył bp Dąbrowski, postulaty Kościoła w tej sprawie załatwiano w bezproblemowy sposób, chcąc zapewnić sobie argumenty do rozmów ze Stolicą Apostolską. AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 65. Sprawozdanie bp. Bronisława Dąbrowskiego z rozmowy przeprowadzonej z dyr. Al. Skarżyńskim w Urzędzie ds. Wyznań w Warszawie, 15 IV 1971.

⁵⁰ Jak zauważył kard. Wyszyński, wspomniane koncesje (i kilka innych drobnych ustępstw władz) zostały z trudem wynegocjowane, ale: *Nie są one takie, jakich oczekiwałby Episkopat i społeczeństwo. W sumie trudno się spodziewać, aby państwo łatwo wycofało się z raz zajętych pozycji i to niezależnie od reżimu, i by władza komunistyczna zmieniła swój stosunek do religii i Kościoła z wrogiego na życzliwy.* AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 117. S. Wyszyński, *Sytuacja polityczna w Polsce a normalizacja stosunków między państwem a Kościołem*. Punkty do dyskusji na RG EP. 4 maja 1972 r. – Jasna Góra, 16 IV 1972, Warszawa.

⁵¹ Tamże, k. 112.

*człowiekowi*⁵². Dygnitarze partyjni w 1973 r. nie mieli już jednak zamiaru udawać, że dążą do poprawy stosunków z Kościołem. Kardynał Wyszyński wyraźnie to dostrzegał i komentował zarówno w swoich zapiskach, jak i w czasie posiedzeń Episkopatu. Już na styczniowym posiedzeniu Rady Głównej zauważył, że władze w zakresie relacji państwo–Kościół potęgują trudności, a *system ucisku nabiera na sile*⁵³.

POROZUMIENIE NA LINII RZĄD PRL – STOLICA APOSTOLSKA⁵⁴

Kardynał Wyszyński przywiązywał wielką wagę do możliwości zawarcia porozumienia rządu PRL ze Stolicą Apostolską i nawiązania relacji dyplomatycznych. Uważał jednak, że będzie to możliwe dopiero po usunięciu najważniejszych punktów spornych na linii władze–Episkopat⁵⁵. Ponadto, w jego przekonaniu pośrednikiem w tej sprawie powinna być polska hierarchia kościelna⁵⁶. Jak wynika z dokumentacji Rady Głównej oraz Konferencji Plenarnej Episkopatu z początku lat 70., jego stanowisko w pełni popierał Ojciec Święty⁵⁷, ale już niekoniecznie Sekretariat Stanu, odpowiedzialny za politykę zagraniczną Stolicy Apostolskiej. Prymas z tego powodu monitorował sytuację,

⁵² AAW, SPP 04/262, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 30-31 października 1972, k. 53. S. Wyszyński, Aktualna sytuacja społeczno-polityczna w PRL, Warszawa, 18 X 1972.

⁵³ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 5. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 23 I 1973.

⁵⁴ Na ten temat zob.: A. Dudek, *PRL i Stolica Apostolska 1971-1974*, [w:] *Spółczesność–Państwo–Kościół...*, s. 48-53; tenże, *Problem normalizacji stosunków między władzami PRL a Kościołem Rzymskokatolickim w latach 1970-1972*, „Studia Historyczne” 2001, z. 1, s. 115-129; P. Raina, *Arceybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, Warszawa 2001, s. 5-148; tenże, *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu*, Warszawa 2001, s. 87-115; A. Grajewski, *Kardynałowie Stefan Wyszyński i Agostino Casaroli – dwie osobowości i dwie koncepcje polityki wschodniej Watykanu*, „Studia Prymasowskie” 2009, t. 3, s. 51-80; A. Friszke, *Wstęp...*, s. 31-36; P. Skibiński, *Cele polityki władz komunistycznych w Polsce wobec Stolicy Apostolskiej do roku 1978*, [w:] *Priorytety polityki wyznaniowej władz Polski „ludowej”*, „Glaukopis” 2015, nr 33, s. 333-346; B. Piasecki, M. Zając, *Prymas Wyszyński. Ojciec duchowy widziany z bliska*, Kraków 2016, s. 135-138.

⁵⁵ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 120. S. Wyszyński, Sytuacja polityczna w Polsce a normalizacja stosunków między państwem a Kościołem. Punkty do dyskusji na RG EP. 4 maja 1972 r. – Jasna Góra, 16 IV 1972, Warszawa.

⁵⁶ W czasie posiedzenia Rady Głównej z 30 marca 1971 r. prymas podkreślał nawet, że należy częściej zgłaszać się do Papieża i mówić mu o rzeczywistości Kościoła w Polsce, AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 43. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 30 III 1971. Por. AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 68-72. Założenia zmierzające do pełnej normalizacji stosunków między państwem a Kościołem (do dyskusji na Radzie Głównej 19 IV 1971) – bp Bronisław Dąbrowski. Zob. także: P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1971...*, s. 54-84. Jak wspominał Tadeusz Mazowiecki: *Prymas obawiał się naiwności Watykanu. Uważał, że Stolica Apostolska zupełnie nie rozumie, co się dzieje w Polsce*. E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 574.

⁵⁷ AAW, SPP 04/261, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 5 i 6 września 1972 r., k. 36. Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, 5-6 IX 1972; AAW, SPP 04/263, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 24-25 stycznia 1973, k. 67. Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski z 24-25 I 1973.

obawiając się, by dyplomaci watykańscy nie poświęcili interesów polskiego Kościoła na rzecz zawarcia szerszego porozumienia z rządem PRL, wpisującego się w koncepcje *Ostpolitik* prowadzonej przez Stolicę Apostolską⁵⁸. Kardynał Wyszyński trafnie wskazał w czasie czerwcowego posiedzenia Rady Głównej: *Nasza sytuacja w kwestii normalizacji dość trudna, bo w Rzymie wierzą, że poprawią się kontakty z Moskwą. Często dla tej perspektywy, wydaje się, że są gotowi poświęcić niejedną rzeczywistość*⁵⁹.

Tego typu zagrożenie nie było bynajmniej bezpodstawne, gdyż zamierzeniem części dyplomacji watykańskiej było dążenie do porozumienia z państwami bloku wschodniego, a bez nawiązania stosunków z Polską „ludową” było to niemożliwe⁶⁰. Z tego względu na pierwsze watykańskie spotkanie przedstawicieli władz PRL i dyplomatów Stolicy Apostolskiej prymas delegował bp. Dąbrowskiego, który miał zadbać o niepodjęcie uzgodnień bez konsultacji z Episkopatem. Sekretarz Episkopatu nie był tylko biernym obserwatorem, ale skutecznie działał w obronie interesów polskiego Kościoła, jako negocjator wspomagając pod tym względem abp. Agostino Casaroli⁶¹. Prymas ocenił, że: *Jego obecność była w czasie rozmów konieczna i pożyteczna*⁶². Kluczowym osiągnięciem było zapewnienie Ojca Świętego, które Paweł VI polecił przekazać kardynałowi Wyszyńskiemu: *Przekazując Ks. Prymasowi życzenia na 25-lecie sakry biskupiej, polecił mi oświadczyć Ks. Prymasowi i Biskupom, że Stolica Ap. w razie kontynuacji rozmów z przedstawicielami PRL nie podejmie i nie zdecyduje bez konsultacji i zgody Księdza Prymasa. Uwaga: Ojciec św. wysłuchał z wielką atencją moich przedłożeń, udzielił swego poparcia i błogosławieństwo. W każdym jego geście i słowie czułem zrozumienie i wielką życzliwość dla Kościoła św. w Polsce, a szczególnie dla Ks. Prymasa*⁶³.

⁵⁸ K. Kąkol, *Spowiedź...*, s. 48; A. Dudek, *PRL i Stolica Apostolska...*, s. 49-53. Zob. szerzej: A. Grajewski, *Kardynałowie Stefan Wyszyński i Agostino Casaroli...*, s. 67-71; E. Czackowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 584-603.

⁵⁹ Cele władz zostały czytelnie wyrażone w marcu 1971 r. w opracowaniu przygotowanym na potrzeby KC PZPR. Pisano w nim, że rozmowy powinny: *doprowadzić do zaangażowania się Watykanu w działanie na rzecz pełnej lojalności hierarchii kościelnej wobec rządu i poszanowania przez Kościół interesu państwowego w polityce wewnętrznej, zapewnić państwu w niezbędnym zakresie wpływ na obsadę stanowisk kościelnych, w sprawach zastrzeżonych dla Watykanu*. Opracowanie zespołu specjalistów w KC PZPR (8 III 1971). Instrukcje do rozmów Polska-Watykan, [w:] P. Raina, *Cele polityki władz PRL...*, s. 103. Por. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 295-310.

⁶⁰ Z. Zieliński, *Kościół w rzeczywistości...*, s. 153; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 311-314; P. Skibiński, *Cele polityki władz...*, s. 342-344. P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1971...*, s. 73-83.

⁶¹ AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 148. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 7 VI 1971; P. Raina, *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie...*, s. 6-25; Notatka Wydziału Administracyjnego KC PZPR w sprawie przygotowania drugiej fazy rozmów polsko-watykańskich (październik 1971), [w:] *Cele polityki władz PRL...*, s. 109-110.

⁶² AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 89-101. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 9 V 1971.

⁶³ Tamże, k. 100. Co ciekawe, bp Dąbrowski jednoznacznie podkreślił, że abp Casaroli jest *lojalnym wykonawcą tej polityki [normalizacji w konsultacji z Prymasem i naszym przyjacielem]*, tamże, k. 101. W późniejszym okresie prymas wyznaczył bp. Dąbrowskiego do regularnego informowania o sytuacji Kościoła w Polsce. AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 185. Sprawozdanie z zebrania Księży Biskupów przebywających w Rzymie, Rzym 8 XI 1972. Zgodnie ze wskazaniami

Kardynał Wyszyński, odnosząc się w listopadzie 1971 r. do kwestii rozmów na linii władze PRL – Stolica Apostolska, wnikliwie zauważył, w kontekście generalnego systemu funkcjonowania władz komunistycznych w Polsce: *Wszystko to jest ściśle związane z zagadnieniem diamentu. Dlatego nie chcą dopuścić do pertraktacji zagadnieniami, ale załatwiać sprawy bieżące. Możemy iść i po tej linii, stojąc na stanowisku, że Kościół jako osoba publiczno-prawna jest faktem. Trudno, żeby rząd nadawał Kościołowi osobowość publiczno-prawną. Po co się ubiegać o to, co jest faktem od tysiąca lat. Zastawiano się doktryną marksistowską. Tak jest w teorii. Jaka zaś jest rzeczywistość? Jesteśmy świadkami, jak często zmienia się doktryna i jej zastosowanie. Już dziś marksiści nie stosują doktryny na wielu odcinkach, na przykład w przemyśle, w tworzeniu kolchozów itd.*⁶⁴

Innym istotnym wątkiem, o którym należy wspomnieć w tej części analizy, jest domaganie się przez kardynała Wyszyńskiego u Ojca Świętego uregulowania sytuacji diecezji znajdujących się na Ziemiach Zachodnich. Prymas traktował tę kwestię jako polską rację stanu, która pozwoli nie tylko na ustabilizowanie sytuacji Kościoła, ale również wzmocni geopolitycznie pozycję Polski⁶⁵. W tej kwestii zachodziła istotna zbieżność interesów Episkopatu i władz Polski „ludowej”. W czasie obrad Rady Głównej z kwietnia 1972 r. podkreślano, że kwestia granic zachodnich była wielokrotnie podnoszona w rozmowach prowadzonych przez Episkopat ze Stolicą Apostolską. W latach 1970-1972 w czasie każdej audiencji u Pawła VI prymas rozmawiał z nim na ten temat, wysuwając szereg argumentów za pilnym zrealizowaniem tej sprawy (na czele z zaniepokojeniem społeczeństwa)⁶⁶. Sprawę uregulowania statusu diecezji zachodnich i północnych kardynał Wyszyński traktował tak poważnie dlatego, że władze zaczęły równocześnie łączyć ją z kwestią diecezji wschodnich, które w dalszym ciągu obejmowały tereny dawnej II RP⁶⁷. Ostatecznie w czerwcu 1972 r. Stolica Apostolska uregulowała status diecezji na Ziemiach Zachodnich. Jak oceniał prymas, władze były zadowolone z papieskiej decyzji, ale niezadowolone ze stylu jej przeprowadzenia⁶⁸.

kard. Wyszyńskiego sekretarz Episkopatu miał [...] *jasno klarować, że blok, od którego zależy, to świat ateistyczny, bizantyjski, gdzie dominuje zasada: cuius regio eius religio*. AAW, SPP 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971, k. 185. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 1 XI 1971.

⁶⁴ Tamże, k. 185. Zob. także: AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1971, zapis z 19 XI 1971. Analogiczne uwagi prymas przedstawił w czasie pobytu delegacji Episkopatu w Rzymie. AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 199. Sprawozdanie z posiedzenia Rady Głównej, 19 XI 1972, Rzym.

⁶⁵ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 290-291; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1971...*, s. 126-129.

⁶⁶ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 107-108. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 12 IV 1972.

⁶⁷ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 12 IV 1972; tamże, zapis z 17 IV 1972; tamże, zapis z 29 V 1972; AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 116. S. Wyszyński, Sytuacja polityczna w Polsce a normalizacja stosunków między państwem a Kościołem. Punkty do dyskusji na RG EP. 4 maja 1972 r. – Jasna Góra, 16 IV 1972, Warszawa.

⁶⁸ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 168. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 4 IX 1972. Prymas wspólnie z członkami Rady Głównej podjął decyzję, że należy rozwiązać komisję Episkopatu zajmującą się kwestią Ziem Zachodnich. AAW, SPP 04/27, Rada Główna

Kardynał Wyszyński po uregulowaniu statusu diecezji zachodnich miał jasną wizję roli Stolicy Apostolskiej wobec państw bloku wschodniego. Przedstawił ją w czasie posiedzenia Rady Głównej w Rzymie w listopadzie 1972: *działanie dotychczasowe Stolicy Apostolskiej jest jednostronne i polega na próbach kontaktowania z rządami komunistycznymi, np. Willebrands, Casaroli. Brak apostołów dla tych kontaktów, są tylko dyplomaci. Nie ma jednak nadziei na rozwiązanie tego problemu na drodze dyplomatycznej. Należy przede wszystkim szukać kontaktów z narodami przez wykorzystanie Radia Watykańskiego dla:*

- *głoszenia Ewangelii*
- *przekazywania przemówień Ojca św.*
- *i innych aktualności z życia Kościoła.*

*Należy szukać też innych sposobności dla kontaktowania z ludnością, oczekującą wsparcia ze strony Stolicy Ap[ostolskiej]*⁶⁹.

Kardynał Wyszyński wskazywał również na naiwność i prowadzenie polityki wschodniej Watykanu przez ludzi bez odpowiedniego przygotowania. Ponadto stale podkreślał, że jest w nich *zbyt wiele dyplomacji, a brak wyznania i ducha apostołskiego* [ta uwaga odnosiła się szczególnie do abp. Poggiego i w mniejszym zakresie do abp. Casaroliego]⁷⁰. Miał jednak świadomość, że należy postępować delikatnie i w rozważny sposób klarować problemy polskie w Watykanie, tak by nie wyglądało to na krytykę postępowania Stolicy Apostolskiej⁷¹.

Prymas równie dobitnie przedstawiał swoje stanowisko odnośnie do dialogu władz PRL z Watykanem również w kolejnych latach. Przykładowo w czasie obrad Rady Głównej z 16 sierpnia 1974 r. podkreślał: *Stolica Ap. ma swoje „otwarcie na Wschód” – ma do tego prawo, ale Polska nie może dać się wciągnąć w to „otwarcie”. Musimy mieć poczucie odpowiedzialności za Kościół i Naród w Polsce. To wymaga od nas samodzielności w prowadzeniu*

Episkopatu Polski 1972, k. 181-182. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 29 X 1972; P. Raina, *Arcebiszup Dąbrowski – rozmowy watykańskie...*, s. 25-28; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1972...*, s. 68-152. Tematyce uregulowania diecezji na Ziemiach Zachodnich poświęcony został Komunikat Konferencji Episkopatu z czerwca 1972 r. Komunikat 131 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 28 VI 1972, [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski...*, s. 115-117. Szczególne niezadowolenie wykazywano w związku z podziałem ogromnej diecezji gorzowskiej na trzy mniejsze, A. Friszke, *Wstęp...*, s. 27. Zob. także: AAW, SPP 04/260, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski 27-28 VI 1972, k. 37, 74. Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski 27-28 VI 1972.

⁶⁹ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 199. Sprawozdanie z posiedzenia Rady Głównej, 19 XI 1972, Rzym. Na temat podejścia władz do rozmów ze Stolicą Apostolską zob. szerzej: Notatka Wydziału Administracyjnego KC PZPR w sprawie rozmów polsko-watykańskich z września 1972, [w:] *Tajne dokumenty państwo-Kościół...*, s. 398-406.

⁷⁰ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 68. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 12 IX 1973; AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 95. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 13 XII 1973.

⁷¹ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 93. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 13 XII 1973. Zob. także: P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1973*, Warszawa 2004, s. 94-104, 129-158.

*spraw Kościoła w Polsce*⁷². W innym ze swoich zapisków podkreślał z kolei: [...] *my nie chcemy płacić żadnymi wartościami Kościoła [...]. Episkopat musi pamiętać, że on jest odpowiedzialny za Kościół w Polsce. [...] „linia” Episkopatu nie może się pokrywać całkowicie ani z linią rządu PRL, ani – zgorzenie – z linią polityki wschodniej Stolicy Ap[ostołskiej]*⁷³.

OCENA POLITYKI WŁADZ WOBEC KOŚCIOŁA W KOLEJNYCH LATACH

W kolejnych latach rządów Edwarda Gierka polityka władz wobec Kościoła ustabilizowała się. Oznaczało to w zasadzie dalsze działania mające na celu jego społeczną marginalizację oraz laicyzację i ateizację polskiego społeczeństwa. Władze nie tylko nie miały zamiaru rezygnować ze wcześniej stosowanych antykościelnych działań, ale również wdrażały nowe metody⁷⁴. Najważniejszym ich elementem były działania o charakterze dezintegracyjnym, mające na celu skłócenie hierarchii kościelnej (a szczególnie wywołanie konfliktu na linii prymas–kardynał Wojtyła) oraz rozluźnienie więzi między ordynariuszami a kapłanami diecezjalnymi⁷⁵. Prymas reagował ze spokojem na działania w zakresie polityki wyznaniowej władz, nie licząc na jej trwałą zmianę, jak zaznaczał w czasie rozmowy z ks. Włodzimierzem Okońskim 27 lutego 1972 r.: *System nadal się utrzymuje, tylko ludzie prowadzą go nieco inaczej. Czekać nie możemy. Obok nurtu walki ukrytej z Kościołem, musi iść spokojna praca Kościoła. Nas nie mogą zrażać wyczyny „ustroju zastraszonego”. Musimy ostrożnie prowadzić dzieło Kościoła. Czekać na lepsze czasy byłoby błędem*⁷⁶.

Kardynał Wyszyński jako najważniejsze zadania stojące przed Kościołem pod koniec 1972 r. wskazywał walkę o wolność religijną i poszerzenie marginesu dla kultury katolickiej⁷⁷. Na początku 1973 r. w czasie posiedzenia Rady Głównej Ksiądz Prymas,

⁷² P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1974*, Warszawa 2006, s. 39. Por. P. Raina, *Arceybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie...*, s. 34–42.

⁷³ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1974, zapis z 4 VII 1974; E. Czackowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 590–591. Jak podkreślał prymas w dalszej części notatki, jego pogląd wynikał z trzydziestu lat doświadczeń rozmów z komunistami, *tamże*, s. 591.

⁷⁴ Równocześnie jednak, jak zauważył prymas, rezygnowano z otwartych żądań i gróźb, starając się raczej prosić i perswadować. AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 68. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 12 IX 1973.

⁷⁵ Kierunki planowanych działań dezintegracyjnych wobec kard. Stefana Wyszyńskiego opracowane przez funkcjonariuszy MSW, Warszawa b.d., [w:] *W służbie Boga...*, s. 537–540; Wskazania dotyczące działań dezintegracyjnych wobec Kościoła i jego hierarchii, opracowane przez zastępcę dyrektora Departamentu IV MSW plk. Konrada Straszewskiego, Warszawa, 4 X 1973, [w:] *tamże*, s. 595–598. Zob. szerzej: A. Dziurok, *Wstęp*, [w:] *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych*, red. tenże, Warszawa 2004, s. 70–73; *Plany pracy Departamentu IV...*; A. Friszke, *PRL wobec Kościoła...*; A. Dudek, *Prymas Stefan Wyszyński wobec władz komunistycznych...*, s. 52–53; R. Gryz, *Między liberalizacją a dezintegracją...*, s. 86–91.

⁷⁶ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 27 II 1972.

⁷⁷ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 187. Sprawozdanie z zebrania Księży Biskupów przebywających w Rzymie, Rzym, 8 XI 1972.

kreśląc obraz sytuacji w Kraju na odcinku religijnym i społecznym, mówił o trudnościach, jakie się rodzą i potęgują w stosunkach Kościół–Państwo. System ucisku nabiera na sile. Kodeks pracy nie jest przestrzegany, naród, a szczególnie młodzież poddaje się ateizacji⁷⁸. Prymas stwierdzał wręcz, że władze dążą do monopolu we wszystkich sferach społecznych i politycznych⁷⁹. Nie oznaczało to jednak, że uważał, iż należy przestać rozmawiać z przedstawicielami władz. Niemniej stwierdzał wyraźnie, że nie należy się obawiać konfliktu, jeśli chodzi o postulaty Kościoła: *Ksiądz Prymas, zbierając pokłosie dyskusji, stwierdził, że Sekretariat Episkopatu nie może sobie zamykać możliwości rozmowy. Rozmowy powinien kontynuować, ale nie za wszelką cenę. Wypadnie nieraz postawić sprawę mocno. Walczymy o sprawy czysto religijne, musimy więc być bardzo stanowczymi. Nie bać się zadrażnień sytuacji. Zadrażnienie nie jest naszą metodą, ale czasem może być konieczną konsekwencją*⁸⁰. W związku z tego typu podejściem na forum Rady Głównej zapadła decyzja o przygotowaniu memoriału w sprawie zagrożenia kultury chrześcijańskiej w Polsce. Zgodnie z założeniami prymasa: *Stwierdza się rażące ograniczenia noszące znamiona dyskryminacji z pobudek ideologicznych. Upośledzenie Kościoła z jednoczesnym uprzywilejowaniem pewnej grupy obywateli. Wszystko podporządkowane tendencjom antyreligijnym i antykościelnym. Procesy kulturalne kierowane według założeń politycznych, kalka ze światopoglądem chrześcijańskim prowadzi do zniszczenia postaw moralnych i samej wypróbowanej przez wieki moralności*⁸¹. Wszystkie wspomniane elementy znalazły się w memoriale przesłanym do władz 24 stycznia 1974 r. z silnym podkreśleniem, że Episkopat domaga się zniesienia sztucznego getta, jakie zostało narzucone kulturze chrześcijańskiej przez władze państwowe i czynniki partyjne⁸².

Prymas przedstawił strategiczne ujęcie stosunku Kościoła do działań władz w czasie styczniowego posiedzenia Rady Głównej z 1974 r.: *Władze, mówiąc o normalizacji, myślą o rezonansie polityczno-spektakularnym swych taktycznych posunięć. Niektórzy księża już uważają, że jesteśmy bliscy normalizacji. Właśnie jest teraz czas odpowiedni, by poszerzać problematykę, która leży na linii Kościół–Państwo. Nie idzie o to, żebyśmy czegoś się spodziewali od Państwa – bo Państwo już się wygadało i chciałoby, żebyśmy jak konie w kieracie chodzili pod dyktando partii. Od strony materialnej zyskaliśmy coś na normalizacji Z.Z. i Półn., ale na odcinku wewnątrzkościelnym, religijnym i duchowym, co? Musimy utrzymywać ludzi i zwracać uwagę na to wszystko, co nie zostało dotąd*

⁷⁸ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 6. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 23 I 1973. Zob. także: Komunikat 132 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 7 X 1972, [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski...*, s. 118.

⁷⁹ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 36. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 3 V 1973; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1973...*, s. 162-176.

⁸⁰ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 24. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 20 III 1973.

⁸¹ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 51. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 15 VI 1973. Na temat stosunku prymasa Wyszyńskiego do kultury katolickiej zob. szerzej: A.F. Dziuba, *Kultura chrześcijańska a naród w przepowiadaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego Prymasa Polski*, „Studia Prymasowskie” 2009, t. 3, s. 113-145.

⁸² P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1974...*, s. 86-87.

załatwione. Należałoby przypomnieć władzom państwowym nasze memoriały: o zagrożeniu biologicznym, o wolności religijnej i żądać na nie odpowiedzi⁸³. Wspomniany memoriał nie przyniósł, bo też nie mógł przynieść zmiany w polityce kulturalnej władz, ale był elementem stałego nacisku Kościoła na realizację postulatów podnoszonych przez biskupów⁸⁴.

Prymas i inni członkowie Episkopatu dostrzegali również zaktywizowanie się władz na polu walki o „duszę młodzieży”⁸⁵. Zgodnie z poglądem kardynała Wyszyńskiego rodzice mieli prawo do swobodnego wychowania religijnego swoich dzieci, a państwo nie posiadało monopolu na wychowanie narzucające laickość. 21 czerwca 1972 r. w Bydgoszczy kardynał Wyszyński wygłosił, jak sam to określił: *rujnujące system wychowania laickiego przemówienie*⁸⁶. Podkreślił w nim w jednoznaczny sposób: *dopiero w wolności sumień – widzę właściwą normalizację i warunek pokoju społecznego w Polsce*⁸⁷.

Biskupi odnosili na polu nacisków wobec władz w sprawie katolickiego wychowania pewne sukcesy. Jednym z nich była zmiana w ustawie sejmowej o szkolnictwie wyższym z października 1973 r., jak zauważono w protokole Rady Głównej z tego okresu: *Nowa ustawa sejmowa jest bardziej wyważona, powściągliwa w sformułowaniach i obliczona na pozyskanie przychylności Episkopatu. Wszystko to, co raziło Episkopat i było krytykowane, np. wychowanie zunifikowane, podporządkowane ideologii marksistowskiej i partii, zostało pominięte. Stwierdzono, nawet zresztą zgodnie z postulatami Episkopatu, że wychowanie jest sprawą całego Narodu i wszystkich środowisk. Uznano też, że rodzina zajmuje w procesie wychowawczym poczesne miejsce*⁸⁸. Mimo tego sukcesu prymas nie miał żadnych złudzeń, że jest to trwała zmiana w polityce władz: *Wszyscy sobie zdajemy sprawę, dodaje Ksiądz Prymas, że ostatnia uchwała Sejmu jest tylko wynikiem innej taktyki i dlatego nie należy uważać sprawy za załatwioną. Musimy nadal czuwać i bronić praw do wolności religijnej*⁸⁹.

Szczególnymi wyrazami wspomnianej tendencji było zaostrzenie działań wobec duszpasterstw akademickich, traktowanych jako baza do tworzenia się środowisk opozycyjnych, oraz dążenie do zjednoczenia pod auspicjami PZPR organizacji

⁸³ AAW, SPP 04/29, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 21. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 22 I 1974.

⁸⁴ Odpowiedź na memoriał przygotował wicepremier Józef Tejchma. List wicepremiera Józefa Tejchmy do kard. Stefana Wyszyńskiego przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski, 22 V 1974, [w:] P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1974...*, s. 88-90.

⁸⁵ AAW, SPP 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972, k. 135. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 4 V 1972; AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 11 VI 1972; AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 26-27. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 20 III 1973; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1973...*, s. 27-37. Por. Komunikat 137 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 18 VI 1973, [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski...*, s. 131; A. Friszke, *Wstęp...*, s. 29; E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 664-666.

⁸⁶ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 11 VI 1972.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ AAW, SPP 04/28, Rada Główna Episkopatu Polski 1973, k. 81. Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 18 X 1973.

⁸⁹ Tamże, k. 82. Zob. także: P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1973...*, s. 29-33.

młodzieżowych i studenckich. Prymas zauważył również wzmożenie aktywności władz wojewódzkich w zakresie nadzoru nad punktami katechetycznymi⁹⁰. Co ciekawe, nie był on zwolennikiem podejmowania tematyki powrotu religii do szkół, obawiając się, że pojawi się wtedy nacisk administracyjny i próba kontrolowania przez władze programu kościelnego oraz – jak podkreślał: *oddziaływanie w punkcie katechetycznym jest bardziej religijne, nadprzyrodzone i duszpasterskie, choć w szkole może objąć więcej młodzieży*⁹¹.

PODSUMOWANIE

Kardynał Wyszyński był wnikliwym analitykiem polityki pierwszych lat dekady rządów Edwarda Gierka, nie tylko w zakresie relacji państwo–Kościół, ale również szerszych problemów natury społeczno-politycznej. Prymas nie wierzył w zapewnienia władz dotyczące normalizacji stosunków wzajemnych. Uważał, że należy zachować daleko idącą ostrożność wobec zapowiedzi nowej ekipy rządowej – mimo początkowego umiarkowanego optymizmu. Ponadto, domagał się realizacji konkretnych kościelnych postulatów jako znaku zmian w polityce władz. Doczekał się jednakże spełnienia tylko niektórych z nich i to bynajmniej nie tych najważniejszych – poza niezwykle ważną kwestią uregulowania własności kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych (to było również w interesie władz PRL).

Prymas Wyszyński dbał również, by nie doszło do zawarcia porozumienia na linii Stolica Apostolska – rząd PRL ponad głowami polskich biskupów i kosztem interesów polskiego Kościoła. Uważał, że do uzgodnienia tego typu porozumienia może dojść dopiero po usunięciu kwestii spornych między Episkopatem a władzami Polski „ludowej”. Wykazał się również przenikliwością w ocenie zarówno filozofii, jak i działań władz w zakresie nie tylko polityki wyznaniowej, ale także polityki społecznej PRL.

BIBLIOGRAFIA

Archiwum Archidiecezjalne Gnieźnieńskie

S. Wyszyński, Pro Memoria 1971.

S. Wyszyński, Pro Memoria 1972.

S. Wyszyński, Pro Memoria 1974.

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie

Sekretariat Prymasa Polski 04/26, Rada Główna Episkopatu Polski 1971.

Sekretariat Prymasa Polski 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1972.

Sekretariat Prymasa Polski 04/27, Rada Główna Episkopatu Polski 1973.

Sekretariat Prymasa Polski 04/260, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 27-28 VI 1972.

⁹⁰ AAG, S. Wyszyński, Pro Memoria 1972, zapis z 9 II 1972.

⁹¹ Tamże.

- Sekretariat Prymasa Polski 04/261, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 5 i 6 września 1972.
- Sekretariat Prymasa Polski 04/262, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 30 i 31 października 1972.
- Sekretariat Prymasa Polski 04/263, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 24-25 stycznia 1973.
- Archiwum Narodowe w Krakowie
29/2382/640, KK PZPR Wydział Pracy Ideowo-Wychowawczej. Instrukcje, wytyczne i pisma ogólne KC PZPR 1975-1977.
- Bober S., *Krytyka PRL w kazaniach biskupa Ignacego Tokarczuka*, „Dzieje Najnowsze” 2006, vol. 38, nr 1.
- Bober S., *Persona non grata. Biskup Ignacy Tokarczuk i władze PRL*, Lublin 2005.
- Chmielowiec P., *Działania operacyjne Służby Bezpieczeństwa wobec biskupa Ignacego Tokarczuka i kurii biskupiej w Przemyślu*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009.
- Chmielowiec P., Krzysztofiński M., *Abp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć wszystko na prawdzie*, [w:] *Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. J. Marecki, F. Musiał, Kraków 2007.
- Czaczkowska E., *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.
- Daniłowska B., *Grudzień 1970 roku na Wybrzeżu Gdańskim. Przyczyny, przebieg, reperkusje*, Pelpin 2000.
- Dudek A., *Lawirowanie. Ekipa Gierka wobec Kościoła katolickiego (1971-1978)*, „Więź” 1997, nr 7.
- Dudek A., *PRL i Stolica Apostolska 1971-1974*, [w:] *Spółczeństwo, państwo, Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Szczecin, 15-16 VI 2000 r.*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2001.
- Dudek A., *Problem budownictwa sakralnego w stosunkach państwa z Kościołem rzymskokatolickim w Polsce w latach 1957-1970*, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 1.
- Dudek A., *Problem normalizacji stosunków między władzami PRL a Kościołem rzymskokatolickim w latach 1970- 1972*, „Studia Historyczne” 2001, vol. 44, nr 1.
- Dudek A., *Prymas Stefan Wyszyński wobec władz komunistycznych w latach 1956-1978*, [w:] *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński – świadek Ewangelii i tradycji narodowych. Materiały sesji naukowej w Wyższym Seminarium Duchownym w Kielcach, 19 maja 2001 r.*, red. K. Gurda, T. Gacia, Kielce 2001.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2006.
- Dziuba A.F., *Kultura chrześcijańska a naród w przepowiadaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski*, „Studia Prymasowskie” 2009, vol. 3.
- Eisler J., *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2012.
- Eisler J., *Hierarchowie Kościoła katolickiego wobec kryzysów politycznych 1956, 1968 i 1970 r.*, [w:] *Spółczeństwo, państwo, Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Szczecin, 15-16 VI 2000 r.*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2001.
- Eisler J., „*Polskie miesiace*”, czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008.
- Friszke A., *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970-1978*, Warszawa 2010.

- Gabański S., *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza (1965-1967)*, oprac. J. Marecki, Kraków 2013.
- Garbarz A., *Działalność duszpastersko-społeczna arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, Rzeszów 2006.
- Grajewski A., *Kardynałowie Stefan Wyszyński i Agostino Casaroli – dwie osobowości i dwie koncepcje polityki wschodniej Watykanu*, „Studia Prymasowskie” 2009, vol. 3.
- Grudzień 1970 w dokumentach MSW*, oprac. J. Eisler, Warszawa 2000.
- Grudzień 1970 roku w oczach Episkopatu Polski. Protokół z posiedzenia Rady Głównej Episkopatu*, Warszawa, 29 grudnia 1970 r., oprac. J. Eisler, J. Żaryn, „Polska 1944/45-1989. Studia i Materiały” 2006, t. 7.
- Gryz R., *Kierunki polityki wyznaniowej w dekadzie Gierka*, „Glaukopis” 2015, nr 33.
- Gryz R., *Miedzy liberalizacją a dezintegracją. Stosunki państwo-Kościół w latach siedemdziesiątych*, [w:] *Stosunki państwo-Kościół w Polsce w latach 1944-2010. Studia i materiały*, red. R. Łatka, Kraków 2013.
- Gryz R., *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971-1980*, Kielce 2007.
- „Intelektualiści polscy milczą zupełnie”. Grudzień 1970 – styczeń 1971 w Szczecinie*, red. S. Ligarski, Szczecin 2010.
- Iwaneczko D., *Zmierzch dekady Gierka. Polska południowo-wschodnia 1975-1980*, Rzeszów 2016.
- Kąkol K., *Spowiedź „pogromcy” Kościoła*, Olsztyn 1994.
- Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000*, oprac. J. Żaryn, Poznań 2006.
- Kościół na łamach paryskiej „Kultury” w latach 1946-2000*, oprac. A. Dostatni, Paryż 2015.
- Lesiński A., *Służba wojskowa kleryków w PRL (1959-1980)*, Olsztyn 1995.
- Łatka R., *„Bronić Solidarności przed wkraczaniem na tereny polityczne”. Prymas Stefan Wyszyński wobec Solidarności*, [w:] *Stefan Wyszyński wobec opozycji i oporu społecznego 1945-1981*, red. E. Czackowska, Warszawa 2018, w druku.
- Łatka R., *Czy prymasa Wyszyńskiego można określać mianem realisty politycznego?*, „Politeja” 2013, nr 25.
- Łatka R., *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1975-1980*, [w:] *PRL na pochylni (1975-1980)*, red. M. Bukała, D. Iwaneczko, Rzeszów 2017.
- Łatka R., *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980-1989*, Kraków 2016.
- Łatka R., *Prymas Stefan Wyszyński wobec zagrożenia interwencją sowiecką konsekwencje jego poglądów (1980-1981)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, vol. 53, nr 1, <http://dx.doi.org/10.12775/SDR.2018.1.07>.
- Łeszczynski G., *Początki parafii w Zbroszy Dużej (1969-1974)*, Warszawa 2007.
- Maniewska K., *Kościół katolicki w Bydgoszczy wobec prób laicyzacji i dezintegracji społeczeństwa w okresie rządów Edwarda Gierka (1970-1980)*, Warszawa 2007.
- Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945-1989*, red. A. Dziurok, Warszawa 2004.
- Michalski K., *Działalność Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski 1980-1989*, Warszawa 2012.

- „Nie można zdradzić Ewangelii”. Rozmowy z abp. Ignacym Tokarczukiem, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Kraków 2013.
- Pawlicka K., *Polityka władz wobec Kościoła katolickiego (grudzień 1970 – październik 1978)*, Warszawa 2004.
- Paziewski M., *Grudzień 1970 w Szczecinie*, Szczecin 2013.
- Piasecki B., Zajac M., *Prymas Wyszyński nieznany. Ojciec duchowy widziany z bliska*, Kraków 2016.
- Plany pracy Departamentu IV MSW na lata 1972-1979*, oprac. M. Bielaszko i in., Warszawa 2007.
- Raina P., *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, Warszawa 2001.
- Raina P., *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu. Tajne Dokumenty 1967-1989*, Warszawa 2001.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 10: *Czasy prymasowskie 1971*, Warszawa 2007.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 11: *Czasy prymasowskie 1972*, Warszawa 2004.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 12: *Czasy prymasowskie 1973*, Warszawa 2005.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 13: *Czasy prymasowskie 1974*, Warszawa 2006.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński i Solidarność*, Warszawa 2005.
- Raina P., *Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła. Rozmowy z władzami PRL*, t. 1: 1970-1981, Warszawa 1995.
- Setlak A., *Służba wojskowa alumnów WSD w PRL i jej ocena w wypowiedziach alumnów i kapłanów rezerwistów z 1970 r. Studium historyczno-socjologiczne na przykładzie Bartoszyz, Olsztyn* 2002.
- Skibiński P., *Cele polityki władz komunistycznych w Polsce wobec Stolicy Apostolskiej do roku 1978*, „Glaukopis” 2015, nr 33.
- Stępień M.B., *Kościół i naród jako wartości fundamentalne*, [w:] *Prymas Tysiąclecia w komunistycznym państwie*, red. Z. Zieliński, Radom 2003.
- Sznajder A., *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989*, Katowice 2016.
- Tajne dokumenty Biura Politycznego. Grudzień 1970*, oprac. P. Domański, Londyn 1991.
- Tajne dokumenty państwo-Kościół 1960-1980*, Londyn 1996.
- Tokarczuk I., *W starciu z totalitaryzmem*, rozmowy przeprowadził T. Fredro-Boniecki, Paryż 1994.
- Woźniak M., *Życie religijne, społeczne i polityczne w parafii Zbrosza Duża powiatu grójeckiego w latach 1974-2000*, praca magisterska obroniona w IH UW w 2014 r.
- W służbie Boga i Polski. Komunistyczna bezpieka wobec Kardynała Stefana Wyszyńskiego*, red. J. Marecki, F. Musiał, oprac. J. Marecki, P. Nitecki, R. Szczypka-Szczęch, Kraków 2014.
- Zabłocki J., *Prymas Wyszyński wobec wydarzeń grudniowych 1970 roku i ich konsekwencji*, „Studia Prymasowskie” 2009, t. 3.
- Zieliński Z., *Kościół w kręgu rzeczywistości politycznej*, Lublin 2003.
- Zieliński Z., Bober S., *Kościół w Polsce 1944-2007*, Poznań 2009.
- Żaryn J., *Bp Ignacy Tokarczuk*, [w:] *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956-89*, t. 2, Warszawa 2002.

Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003.

Żaryn, *Stolica Apostolska wobec Prymasa Wyszyńskiego (1948-1981)*, [w:] *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński – świadek Ewangelii i tradycji narodowych. Materiały sesji naukowej w Wyższym Seminarium Duchownym w Kielcach, 19 maja 2001 r.*, red. K. Gurda, T. Gacia, Kielce 2001.

Rafał ŁATKA – historyk i politolog, dr nauk społecznych z zakresu nauk o polityce (specjalność historia najnowsza Polski), pracownik Biura Badań Historycznych IPN, koordynator Centralnego Projektu Badawczego IPN: „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944-1989”. Autor wielu publikacji naukowych i popularnych, w tym książek: *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980-1989*, Kraków 2016 (praca wyróżniona w konkursie na Najlepszy Debiut Historyczny roku im. Władysława Pobóg-Malinowskiego); *Komuniści i Kościół w Polsce „ludowej” w perspektywie centralnej i krakowskiej*, Warszawa 2016; *Pielgrzymki Jana Pawła II do Krakowa w oczach SB. Wybór dokumentów*, Kraków 2012. Redaktor tomów studiów: *Obchody Millenium na Uchodźstwie w 50. rocznicę*, Warszawa 2016 (wspólnie z Janem Żarynem); *Polskie wizje i oceny komunizmu po 1939 r.*, Kraków 2015 (wspólnie z Bogdanem Szlachetą); *Stosunki państwo-Kościół w Polsce w latach 1944-2010. Studia i materiały*, Kraków 2013; *Realizm polityczny*, Kraków 2013. Sekretarz redakcji czasopisma „Pamięć i Sprawiedliwość”, członek redakcji pism „Glaukopis” i „Myśl.PL”.